

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ КОБЗАРЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ***Commemorating Kobzar: a Historical Perspective***

У даній статті досліджується трансформація образу Кобзаря у масовій свідомості, традиції вшанування його пам'яті, вплив Шевченка на формування національної самоідентифікації українського народу.

Ключові слова: Тарас Шевченко, національна самосвідомість, вшанування пам'яті Шевченка, радянська українізація, Революція гідності.

В данной статье исследуется трансформация образа Кобзаря в массовом сознании, традиции чествования его памяти, влияние Шевченко на формирование национальной самоидентификации украинского народа.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, национальное самосознание, чествование памяти Шевченко, советская украинизация, Революция достоинства.

In this article transformation of character of Kobza-player in mass consciousness, tradition of celebration in honour of his memory, influence of Shevchenko, is investigated on forming of national self-definition of the Ukrainian people.

Keywords: Taras Shevchenko, national consciousness, celebration in honour of memory Shevchenko, Revolution of dignity.

У дні 200-річчя Великого Кобзаря увага до його творчості стала не просто ознакою ювілею, а внутрішньою потребою громадян. За виразом академіка НАНУ Миколи Жулинського, «його ідеї, образи, герої, його ціннісні установки, сама постать Шевченка — поета-пророка володіють потужним національно-смісловим потенціалом» [4]. Тож наші співвітчизники прагнуть пізнати його спадщину у всій її багатогранності. Шевченкове слово наповнило суспільство національним духом, прагненням відродити й утвердити національну і людську гідність громадян, добитися правди і справедливості.

Мета нашої публікації: дослідити трансформацію образу Кобзаря у масовій свідомості, традиції вшанування його пам'яті, вплив Шевченка на формування національної самоідентифікації українського народу з середини XIX століття до сьогодення.

Шевченку присвячені сотні творів, що досліджують творчість та життєвий шлях, але попри велику кількість цікавих і ґрунтовних наукових досліджень, феномен його унікальної особистості досі залишається нерозгаданим. Близько двох століть, незважаючи на плин часу і зміну епох, його творчість співзвучна державотворчим прагненням співвітчизників.

Один із найґрунтовніших дослідників життя і творчості Шевченка Павло Зайцев у середині минулого століття писав: «...Він буде так довго безсмертний, як довго існуватиме Україна. Це ж бо він сказав своєму народові все, що йому треба знати, щоб увійти «в народів вольних коло», щоб досягти повної самостійності» [5, с. 469]. Час довів правдивість цього твердження. Тараса Шевченка ототожнено з Україною, з її тривогами і радощами, проблемами і здобутками. У сучасному світі його ідеї і заповіти зазвучали особливо виразно.

Ще при житті у народній уяві Тарас Григорович був апостолом правди і свободи, нескореним борцем за волю України, духовним батьком української нації, а його «Кобзар» - втіленням народних дум і прагнень. Кирило-Мефодіївське товариство, до складу якого він входив, стало першою політичною організацією, справило великий вплив на формування українського національного руху, заклало основи перетворення українського етносу в політично свідому націю. Шевченко був непересічною особистістю. Його любили і ненавиділи, ним захоплювалися і зневажали, його оспівували і прагнули знівелювати його ідеї.

Посмертна доля Кобзаря незвичайна і унікальна, як і життя. Смерть Тараса стала великим потрясінням для його друзів, однодумців, простих людей. У минуле здавалось би відходила ціла епоха, епоха боротьби за свободу думки, соціальне і національне звільнення. Друзі, рідня, виконуючи його заповіт, зробили все, щоб поховати Тараса над Дніпром на Канівських горах, там, де мріяв він поставити собі будиночок. Останній шлях поета пройшов із Санкт-Петербурга через Москву, Орел, Глухів, Кролевець, Батурин, Ніжин, Бровари, Київ. І скрізь віддати йому повагу збиралась велика

кількість шанувальників, проголошувалися промови, служили панахиди. За спогадами сучасників повернення поета на рідну землю було складним, емоційно напруженим. У Києві довелося довго чекати узгодження про дозвіл нести труну Шевченка містом. Прощання киян з поетом перетворилося в одну із наймасовіших національних маніфестацій.

9 (22) травня 1861 року корабель з труною поета прибув до Канева. Через повінь не було можливості пристати до берега. «Дістатися з дорогоцінною ношею на берег було нелегко: – згадував товариш поета, один із перших його біографів, Михайло Чалий, – свинцеву труну треба було нести майже по пояс у воді, йдучи багnistим дном весняної води, що виявилось зовсім неможливим. Малий плоскодонний баркас не міг витримати такої ваги, а великий дуб сів би на міль. Після довгих суперечок і роздумів, знайшли нарешті такий спосіб: розшукали звичайний драбинястий віз, спустили на нього з пароплава труну і запряглися, замість коней, і старі й молоді та й потягли його до берега. На березі покійного зустрів місцеve духовенство, труну поставили на мари і в супроводі великої кількості горожан внесли до соборної церкви» [6, с. 391]. Відспівали поета в Успенському соборі. Звідти майже 14 кілометрів його друзі на плечах несли домовину до верхівки Чернечої гори, де і знайшов він свій останній прихисток.

Уже в перші десятиліття по смерті поета його могила стала місцем народного паломництва. За сотні кілометрів люди приїздили до Канева, щоб вклонитися Великому Кобзареві. Тут було засновано «Братство Тарасівців», яке відіграло важливу роль у зростанні самосвідомості українського народу. 30 років опікувався похованням троюрідний брат поета Варфоломій Шевченко. Він викупив землю під могилою, передав її у власність місту Каневу, збудував хатку для сторожа. Спочатку на могилі було встановлено дерев'яний хрест. У 1884 р. народним коштом було виготовленого чавунний хрест, який мав бронзове покриття і позолочене горельєфне зображення поета у профіль (архітектор Віктор Сичугов).

Пам'ять про Шевченка зафіксувалась в усній народній творчості. Народ вбачав у ньому послідовного борця за соціальне і національне звільнення. Жодні наукові дослідження того часу не мали такого впливу на суспільно-політичне життя, масову свідомість як Шевченкові поетичні твори, наповнені публіцистичними мотивами та громадянською пристрасстю. Його полум'яне слово було загрозливим для царизму як при житті, так і після смерті. Незважаючи на дію Валуєвського та Емського указів, ідеали Кобзаря знаходили все ширший відгук у публіцистичній літературі. Революційні події 1905 року зняли цензурні заборони і поглибили інтерес до історії і культури України. Чим далі образ поета, його творчість несли у суспільство революціонізуючі ідеї. Але період реакції привів до нових заборон. Повне зібрання «Кобзаря», видане у 1911 році, було конфісковане.

За виразом історика літератури, провідного шевченкознавця початку ХХ ст. Сергія Єфремова, «100-річний день народження застав письменника, його думки та образи все ще під забороною» [3, с. 176]. Російська влада робила все можливе для ослаблення впливу великого сина українського народу, тому у 1914 році було введено ряд обмежень щодо святкування ювілею. Міністерство освіти заборонило учням брати участь у шевченківських урочистостях. Бажаючих вклонитися Кобзареві не пропускали на Чернечу гору, жандарми лежали навіть на могилі поета і цілились з рушниць у прибулих. Всупереч забороні в Києві та інших містах було проведено низку акцій. А спроба чорносотенців та прихильників влади протистояти їм, тільки посилила ефект його вшанування.

Світоглядні уявлення, художня творчість, громадська діяльність і особисте життя Шевченка завжди піддавалась і нині піддаються надзвичайно широкому діапазону оцінок і сприйняття – від палкого, захопленого схвалення до заперечення його величчя, намагання принизити, скомпрометувати. «Тріумф Шевченка був би теж неповний, – писав Сергій Єфремов, – коли б за його тріумфальним шануванням не бігла оця дика зграя брудних, придуркуватих та гунявих людей, що своїм огидним виглядом та безглуздим белькотанням

тільки підносять ту повсюдну пошану, якою без начальницького наказу окрито ім'я геніального Кобзаря українського. Вони теж допомагають нашому святу, і тричі правду сказало «Новое время», що ні одного російського письменника так не шанували і, додам, не шануватимуть ніколи» [3, с. 217-218].

Поширення творів і волелюбних ідей Кобзаря сприяло пробудженню національної самосвідомості, то ж після повалення царського самодержавства, у березні 1917 року, майже всі мітинги і демонстрації проходили зі згадкою про заповіти Шевченка. Його образ став ефективним засобом української національної пропаганди, адже для селянина і робітника, учителя і священика ім'я великого сина українського народу і національне відродження були нерозривними поняттями. У роки української національно-демократичної революції громадський рух за увічнення його пам'яті значно активізувався. Проголошення державності, створення власних органів влади відкривали для цього можливості. З 1918 р. Шевченківські дні в Україні стали відзначатися щорічно 9 березня. У червні 1918 р. уряд гетьмана Павла Скоропадського визнав могилу поета національною власністю. У гетьманські часи восени 1918 р. встановлено і перший пам'ятник Кобзареві роботи Івана Кавалерідзе у м. Ромнах Сумської області.

Не можна однозначно оцінити ставлення до Кобзаря в радянські часи. Більшовики розуміли, що Шевченка неможливо заборонити, тому прагнули його ідеї пристосувати до власної ідеології, зробити його «своїм». Поета широко вшановували, відкривали пам'ятники, збирали джерела, видавали твори. В офіційному шевченкознавстві віддзеркалювались зміни ідеологічних, культурних і національних цінностей. У перші радянські десятиліття в образі Шевченка поєднувалися національні і класові складові, але з часом, базуючись на засадах класового підходу і партійності формується більш однобічний образ, пристосований до радянської ідеології.

Особливо вагомі здобутки шевченкознавства у роки радянської українізації 20-х років. У 1926 році у Харкові при наркоматі УРСР було

створено Інститут Тараса Шевченка, основним завданням якого стало, насамперед, зберігання і наукове опрацювання рукописних і друкованих матеріалів поета та його малярської спадщини. Плідно працювали Всеукраїнський Шевченківський комітет, Комітет по впорядкуванню Шевченкової могили, Комітету з побудови пам'ятника Шевченкові в Харкові, Комісія малярської творчості Т. Шевченка тощо. Були зроблені вагомі кроки щодо популяризації творів поета. Але навіть у цей період розкріпачення українського літературознавства можливості вільного вияву своєї творчості, глибокого дослідження різнобічної діяльності поета всіляко обмежувалися. Трагічною стала доля дослідників і упорядників Тарасової спадщини, яких звинувачували у націоналізмі, ув'язнювали і розстрілювали лише за те, що вони несли людям Шевченкове слово.

З ініціативи віце-президента ВУАН академіка Сергія Єфремова було задумано відредагувати Повне зібрання творів Тараса Шевченка як своєрідну енциклопедію шевченкознавства. Разом із співробітниками Сергій Єфремов встиг видати «Журнал» Шевченка (четвертий том) та його «Листування» (третій том). На думку дослідників Шевченкіани, ці праці, особливо листування, знамениті тим, що коментарів у них більше, аніж самого тексту, причому вони ґрунтовні й глибокі [1, с. 49]. У 1929 році Сергія Єфремова було заарештовано за сфабрикованою справою «Спілки визволення України». Його справу продовжив Федір Ернст, життя і творчість якого, як і Сергія Єфремова, тісно переплітається з творчістю Шевченка. Історик, Лауреат Шевченківської премії Сергій Білокінь наводить досить цікаві факти біографії Федора Ернста [Див. 1]. Його зв'язки з Шевченком простежуються, починаючи з студентських років. Навчаючись у Київському університеті, Федір узяв участь у виступах проти заборони Шевченкового ювілею. У 1923 році Ернста обрали завідувачем Художнім відділом Історичного музею ім. Шевченка. Схильний до проблем джерелознавства й історіографії, він дослідив, як формувалася музейна Шевченкіана і репрезентував дві великі виставки: «Український портрет» і «Тарас Шевченко на тлі його доби». До першої виставки він разом

з Данилом Щербаківським видав каталог, який на той час найповніше розкривав творчість Шевченка як художника і став складовою золотого фонду радянського бібліофільства. З 1927 року в Інституті Шевченка стали наростати проблеми. Не витримавши гонінь, Данило Щербаківський наклав на себе руки, але Ернст продовжив боротися за Шевченка. Підхопивши справу Сергія Єфремова, він написав монографію «Шевченко як маляр на тлі його доби», справді капітальну працю, яка вважається вершиною, підсумком його творчості. У 1933 р. і Ернста було заарештовано. Після нетривалого перебування на волі в 1941 р. він знову опинився у застінках, а в жовтні 1942 року його розстріляли. Така доля спіткала десятки шевченкознавців. «Матеріали показують, – пише Сергій Білокінь, – як том за томом українці на дуже високому рівні видають Повне зібрання Шевченка, а їх групу за групою вирубують буквально фізично» [1, с. 49]. Глибокі, об'єктивні дослідження згорталися, через ідеологічні нашарування створювався новий образ поета – борця за радянську владу.

Створенню такого культу Шевченка підпорядковувалась і монументальна пропаганда. У 1923 році на могилі поета було відкрито перший пам'ятник роботи скульптора Каленя Терещенка. З 1925 року територія Тарасової (Чернечої) гори стала заповідною. У багатьох містах і селах відкривались пам'ятники поету. З нагоди 125-ї річниці з дня народження Кобзаря у 1939 році на Тарасовій горі постав величний пам'ятник роботи скульптора Матвія Манізера та відкрив двері літературно-меморіальний музей Тараса Шевченка роботи архітекторів Василя Кричевського і Петра Костирка. Чим величнішими ставали пам'ятники та урочисті заходи, тим більш вихолощеним ставав образ поета. «Поет-революціонер», «селянський поет», «революційний демократ», «атеїст», «співець дружби двох братніх народів» – так трактували його творчість радянські дослідники. Досить часто поет змальовувався мало не предтечею соціалістичної революції та створення Радянського Союзу, де «в сім'ї вольній, новій» реалізуються його ідеали.

Національні мотиви творчості замовчувалися, а то і свідомо перекручувалися, твори, що мали гостре антиросійське звучання вилучали із видань.

Шевченківська премія у галузі літератури і мистецтва, фестиваль «Київська весна» під девізом «В сім'ї вольній, новій...», інші мистецькі заходи 60-х років стали певними віхами розвитку української культури. З особливою масштабністю у 1964 році було відзначено 150-річчя від дня народження Великого Кобзаря. 31 травня на урочистостях у Каневі були присутні посланці 43 країн світу, представники союзних республік СРСР. Разом з тим, як слушно зауважив письменник і дисидент Євген Сверстюк: «Шевченко не був метою літературознавчих досліджень – він був засобом для ідеологічно-пропагандистських завдань».

Національно свідомі громадяни, які на ідеалах Кобзаря формували свій життєвий вибір, чинили опір партійно-номенклатурній верхівці. Для багатьох дисидентів Шевченко став знаковою постаттю, відправною точкою відліку у зростанні їх національної свідомості, творча спадщина поета стала тим фундаментом, на якому вони творили себе. Художниця Алла Горська, літературознавець Іван Дзюба, поет Іван Світличний, письменник Євген Сверстюк та інші започаткували традицію альтернативних святкувань на противагу офіційним. Поступово 22 травня – день перепоховання поета на Чернечій горі в Каневі – стало символом народного спротиву, широкого дисидентського руху.

Система цінностей Великого Кобзаря сприяла відродженню української мови, культури, духовності, формуванню національної самосвідомості у часи перебудови. Вшанування пам'яті поета стали проходити незарегламентовано, розкуто, базуючись на народній ініціативі. У травні 1989 року у Міжнародному Шевченківському форумі «Від серця Європи – до серця України», присвяченому 175-ї річниці від дня народження поета, поряд з відомими українськими письменниками і митцями, діячами культури і мистецтва із союзних республік взяли участь науковці із США Бразилії,

Австралії, Канади, Японії та багато інших країн. Фестивалі, виставки, літературні читання, урочисті заходи пройшли у всіх куточках України.

Шевченко мріяв про відродження української державності, високу національну самосвідомість українського народу. Проголошення незалежності України знаменувало реалізацію державницьких прагнень нашого великого Пророка. Разом з тим, з проголошенням незалежності в Україні не відбулося зміни еліт, процеси державотворення проходили досить суперечливо і не супроводжувалися значним піднесенням духовності. У погляді на творчість Шевченка певний час зберігався набір ідей і стереотипів, створених радянським літературознавством. Відхід від них, переосмислення кобзарєвої спадщини відбувається поступово і хвилеподібно.

Сучасне шевченкознавство поступово повертається в академічне русло, наповнюється новими темами, ідеями, концепціями. Відбуваються позитивні зміни як у фаховій літературі, так і масовій свідомості. 200-річний ювілей поета ознаменувався потужним духовним сплеском в українському суспільстві. Він співпав з буремними подіями, пов'язаними з масовим протистоянням між силовими структурами і громадянами України, які відстоювали її євроінтеграційний вибір. Твори Шевченка, його життя і світоглядна позиції одухотворили Євромайдан. Образ Шевченка можна було бачити скрізь: на головній сцені Майдану між святими іконами, при вході до Київської міської державної адміністрації, на імprovізованих стендах і на палатках. Уривки його поезій цитували, наспівували, вивішували у листівках. На Майдані було знято цілий ряд сюжетів літературно-мистецького проекту «Наш Шевченко». Під час молебнів на Майдані Незалежності священики неодноразово закликали словами Шевченка наповнювати свої душі глибокою вірою в Бога і Україну. Складовою частиною Шевченківських святкувань став молитовний Майдан. Представники різних релігійних конфесій у своїх виступах по-новому прочитували заповіді великого сина українського народу.

У нових умовах Шевченко повернувся до нас у всій своїй величї та силі свого пророчого слова. Його слова правди вселяли віру в європейське

майбутнє нашої країни, можливість консолідації українського суспільства. Його заповіді зазвучали емоційно і переконливо. Тарасові ідеали рівності, соціальної справедливості, людської гідності, відрази до брехні і несправедливості перетворили ці події в Революцію гідності, торжество людського духу. Загибель Небесної Сотні стала яскравим свідченням жертвності й внутрішньої сили нації, її вірності шевченківським заповітам. «Шевченко знову постав перед нами не тільки як геніальний поет, виразник колективного несвідомого українського народу, а й як національний символ і водночас жива людина з плоті і крові, наш сучасник і сподвижник у боротьбі за гідність і свободу... – стверджує літературознавець Богдан Тихолоз. – Він, власне, й створив наш Майдан – революційний, буремний, перманентний. Територію свободи, форпост гідності, простір самоусвідомлення, самовизначення, самотворення» [2]. Творча спадщина Кобзаря сприймається нашими сучасниками так емоційно і чутливо, бо знаходить відгук у серцях людей різного віку, різних регіонів, різних соціальних верств, допомагає долати розбрат та протистояння. Тарас виявився як ніколи сучасним.

Безумовно, Шевченко – найвідоміший українець. Його іменем названі населені пункти, вулиці, театри, наукові установи. Твори поета перекладені на всі слов'янські мови і понад 130 мов народів світу. Широкими тиражами вони виходять в Україні. Він лідирує за кількістю встановлених йому пам'ятників. Але «...нема кращого пам'ятника таким робітникам духу, яким був і наш Шевченко, над той, що стоїть у серцях людських» – ці слова Сергія Єфремова, сказані на початку минулого століття, актуальні і сьогодні [3, с. 115]. Ми маємо плекати пам'ятник Шевченкові у своєму серці, втілюючи у життя його заповіді, своєю повсякденною працею формуючи сучасну, європейську соборну державу.

Висновки. Шевченко живе у пам'яті народній. Волею долі його ототожнено з Україною, її надіями і сподіваннями. На всіх поворотних етапах розвитку українського суспільства він своїм правдивим словом пробуджував приспану духовність нації, будив національні почуття. Для кожного свідомого

українця Шевченко не просто народний поет, а й національний пророк, апостол правди і свободи, великий патріот. Він уособлює незламність людського духу, віру в торжество правди і справедливості, відданість рідному народу, готовність боротися за його щасливе майбутнє. 200-річний Шевченків ювілей у черговий раз засвідчив велику силу Кобзарєвого слова, став часом надзвичайного вияву патріотизму та національної свідомості громадян, засвідчив наявність в Україні сформованого громадянського суспільства. Тарас Шевченко уособив у собі силу й енергію українського народу, його готовність до боротьби. У комплексі ідей, які він пропагував, особливе місце посідали боротьба за свободу і незалежність, відродження української нації та набуття національної ідентичності. І саме ці цінності Україні доводиться виборювати в такій жорстокій боротьбі і в XXI столітті. Поетична та духовна спадщина Великого Сина українського народу невичерпна, нескінченна, вона була і залишається новим поколінням дороговказом на майбутнє, сприяє пробудженню національної самосвідомості, формуванню психології соборності, так необхідної українському народові.

Список літератури

1. Білокінь С. Шевченкознавчі праці видатного історика мистецтв Ф. Ернста / С. Білокінь // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 2005. – № 3–4. – С. 42–60.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.032.ua/news/496875>
3. Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / С.О.Єфремов; передмова Є.С.Соловей; упорядкув. О.В. Меленчук – К.: Україна, 2008. – 368 с.
4. Жулинський М. «За що я Вкраїну люблю?» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/taras-shevchenko-ta-yevromajdan.html>
5. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Павло Зайцев. – 2-е вид. – К.: Обереги, 2004. – 480 с.
6. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського/. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.